

मराठी संत साहित्यातील विविध विचार

प्रा. मोरे भास्कर निवृत्ती
प्रमुख, मराठी विभाग,
दादा पाटील महाविद्यालय,
कर्जत, जिल्हा-अहमदनगर

प्रास्ताविक :-

सर्व साधारणपणे १९ व्या शतकाच्या आरंभ काळापासून महाराष्ट्रात प्रबोधनपर्व सुरू झाले असे मानले जाते. परंतु तसे पाहिले तर प्रबोधनाची सुरुवात ही प्रामुख्याने बाराव्या तेराव्या शतकापासून संत साहित्यापासूनच झालेली आहे. आपल्या समाजात पूर्वी पासूनच अनेक प्रकारच्या अनिष्ट प्रथा, परंपरा, रूढी, मूर्तिपूजा, मिथ्याचार, अंधश्रद्धा यांचे प्राबल्य होते. अशा काळात संतांनी त्याविरुद्ध आपल्या कथा, कीर्तन, प्रवचनातून समाजप्रबोधन केले. लोक शिक्षण करताना संत हे प्रामुख्याने समाजाचे शिक्षक बनले व तत्कालीन समाज जीवनाची जडण-घडण केली. भक्ती बरोबरच मनन, चिंतन, अभ्यास, विज्ञानवाद, प्रयत्नवाद, कार्यशीलता यावर भर देऊन समाजातील धर्मांधता व जातीयता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. मराठी संतांनी केलेले हे कार्य व त्यांचे विचार हे सार्वकालिक ठरले आहेत. आजही या विचारांची संपूर्ण जगाला गरज आहे.

ज्ञानेशांची विचारसरणी :-

समाजमनात शोकडो वर्षापासून रुजलेल्या अनिष्ट चालीरीती नष्ट करण्यासाठी समाजाला व्यापक स्वरूपात ज्ञान देण्याची गरज असते, हे ज्ञानदेवांनी ओळखले होते. ज्ञानेश्वरीतील तत्त्वज्ञान हेच सांगते. ज्ञानदेवांच्या तत्त्वज्ञानातील मुख्य सिद्धान्त अद्वैताचाच आहे. सर्वत्र एकच आत्मतत्त्व भरून राहिले आहे. आत्माच सर्वत्र भरलेला आहे. 'मी वाचून दुसरी गोठी नाही' मी आणि तू असा भेद न करता माझ्याखेरीज दुसरे काहीही वेगळे नाही. हे आत्मतत्त्व म्हणजे अन्य काही नसून मीच आहे अशी अद्वैतावस्था त्यांनी स्पष्ट करून सांगितली. 'ज्ञानेश्वरी', 'अमृतानुभव', 'चांगदेव पासष्टी' आणि 'हरिपाठ' व 'अर्भवाणी' या समग्र साहित्यातून ज्ञानदेवांचे अद्वैती तत्त्वज्ञान जसे प्रकट होते, तसे धर्मविचारातील सर्वसमावेशकता आणि उपासनेतील सामंजस्यही प्रकट होते. 'गृहस्थाश्रमु न सांडिता | कर्म रेखा नोलांडिता' भक्तिमार्ग आचरिता येतो. असे सांगून समाज मनाची जडण-घडण करण्याचा प्रयत्न ज्ञानदेवांनी केला. माणसाचे मोठेपण सामाजिक प्रतिष्ठेवर किंवा जातीवर अवलंबून नसून त्याच्या व्यक्तिगत चारित्र्यावर, मनाच्या शुद्धतेवर उभे असते असे ज्ञानदेवांनी सांगितले. माणसाला माणूस म्हणून जगण्यास समर्थ बनविणे हा त्यांचा विचार होता. माणसामाणसांत भेद करणे हा एक शुद्ध भ्रम आहे, हे ओळखून त्यांनी मानवतावादावर भर दिला होता. ज्ञानदेवांच्या या विचारांनी अध्यात्मिक उंचीबरोबरच सामाजिक उंचीही मोठ्या प्रमाणात गाठली. त्यामुळे मोठी वैचारिक क्रांती होण्यास मदत झाली. 'कुळ जाति वर्ण | हे आद्यवेचि गा अकारण' अशा जातिभेद रहित विचारांच्या पुरस्कारामुळे भागवत संप्रदायाच्या भगव्या झेंड्याखाली अठरापगड जातीतले संत व भक्त चंद्रभागेच्या वाळवंटात त्यांना एकत्र आणता आले. आध्यात्मिक लोकशाही निर्माण करण्यात ज्ञानदेव त्यांच्याकाळात यशस्वी झाले. आध्यात्मिक व नैतिक उन्नती त्यांच्या काळात घडून आली. नीतिविचारांचा पाया रचला गेला. त्यांचा हा आध्यात्मिक व सामाजिक विचार पुढे बराच काळ समाजमनाला प्रेरणा देत राहिला आहे. ज्ञानदेवांची ही जीवनदृष्टी समाजहितवर्धक आहे. एवढेच नाही तर ती विश्व व्यापकही आहे. 'हे विश्वची माझे घर' असे म्हणताना संपूर्ण जग एक 'विश्व कुटुंब' आहे हा ज्ञानदेवांचा विचार संपूर्ण जगाला तारणारा व विश्व शांतीचा विचार देणारा आहे.

‘खळांची व्यंकटी सांडो | सत्कर्मा रति वाढो’

असे पसायदानात ज्ञानदेव जेव्हा म्हणतात, तेव्हा सत्कर्मावर भर दिला पाहिजे, आपले कर्तव्य कर्म आपण निष्ठेने जोपासले पाहिजे. या पाठीमागे दुर्गुणांचा त्याग, सद्गुणांचे संवर्धन, वासनाविकारावरील निग्रह, सहिष्णुता, करुणा, मानवता, अहिंसा, सत्यनिष्ठ, सद्संगती, सदाचार, सद्विचार हा मानवी जीवनाचा सुखाचा पाया आहे हे ज्ञानदेवांनी सांगितले. त्यामुळे अखिल जगतातील मानव जात अंतर्बाह्य उजळून निघेल. हे आजच्या काळाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे आहे.

संत नामदेवांचे प्रबोधन विषयक कार्य :-

भागवत धर्माचे पहिले संघटक आणि प्रचारक, कीर्तन परंपरेचे प्रवर्तक म्हणून संत नामदेव ओळखले जातात. इ.पू. ११००-११५० च्या दरम्यान संत नामदेव यांनी भागवत धर्माची पताका मोठ्या जोमदारपणे उचलून

‘नाचू कीर्तनाचे रंगी | ज्ञानदीप लावू जगी |’

अशी जणू प्रतिज्ञाच नामदेवांनी केली. समाजातील जातिभेदाला मूठमाती देण्यासाठी

‘देव भावाचा भुकेला याति कळेनाही याला |’

असे सांगून कीर्तनातून समाजाला मानवता, भूतदया, शांती, सर्वाभूती प्रेमभाव याविषयीची महती पटवून दिली. ज्ञानदेवांनी जे आठरापगड जातींचे संत व भक्त एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला, त्यास नामदेवांनी चांगलाच हातभार लावला. त्यामुळे उच्च-कनिष्ठ जातीतील भक्त एकत्र आले, त्यात स्त्रियाही आल्या.

‘हरिहरा भेद नाही | करू नये वाद |’

असे सांगून शैव-वैष्णवावर पडदा टाकला. विठ्ठल भक्तीला त्यांनी प्राधान्य दिले. या विश्वाच्या मुळाशी एकच एक परमतत्त्व आहे. ब्रह्माशिवाय दुसरी वस्तू नाही. मात्र आपल्याकडे अनेक उपासना पंथ निघाले. त्यांनी परमेश्वराची अनेक रूपे कल्पिली. त्यामुळे शैव-वैष्णव हे वाद निर्माण झाले. कटुता वाढली. तेव्हा नामदेवांनी शिव आणि विष्णू यांच्या उपासकातील मतभेद मोडून काढले. मात्र शुद्ध दैवतांच्या उपासनेचा त्यांनी निषेध केला.

‘नाना परीची दैवते | बहुत असती असंख्यातें |’

‘संदुर शेरणी जीं इच्छितों | ती काय आर्त पुरविती ||’

अशी भीतीयुक्त भावडी श्रद्धा नामदेवांना मान्य नव्हती. तळागाळातील समाज बांधवांना नामदेवांचे विचार प्रेरणादायी वाटले. त्यामुळे संतांची मांदि्याळी निर्माण झाली. प्रबोधनविषयक विचारांना बळकटी देण्यासाठी संत नामदेवांचे हे विचार व कार्य मौलिक ठरले आहे.

संत एकनाथ खरे समाजसुधारक :-

संत एकनाथ हे मध्ययुगीन कालखंडातील महाराष्ट्राचे लोकशिक्षक होते. लोकशिक्षकाची महत्त्वपूर्ण भूमिका या काळात त्यांनी बजावली.

‘पाहिजे समता सर्वाभूती भाव | मुंगी आणि राव सारखेचि ||’

‘एका जनार्दनी हेचि हातवटी | देवा तुझी भेटी तरी होय ||’

असे सांगून पददलितांच्या उद्धाराचे ऐतिहासिक कार्य एकनाथांनी केले.

‘ज्या योगे सबंध समाजाची सुसंवादी, सम्यक धारणा केली जाते तो धर्म होय’. अशी व्याख्याच नाथांनी केली होती. संत चोखोबाचे चरित्र सांगून त्यात अमृत शुद्धीची कथा सांगून समाजातील अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. नाथ यासंदर्भात सांगतात, एकदा स्वर्गातील अमृतच नासले. त्यामुळे देवांचा राजा इंद्र चिंतेत पडला. तेव्हा इंद्रदेवाने नारद मुनींना यावर काय उपाय करता येईल असा प्रश्न केला. यावर नारदांनी सांगितले- भूतलावर पंढरपूर हे वैकुंठ आहे. तेथे संतांच्या कीर्तनात प्रत्यक्ष देव नाचतो. तेथे तू जा, तिथे अमृत शुद्ध होईल. त्याप्रमाणे इंद्रदेव पंढरीस आले आणि विठ्ठलास अमृत शुद्ध करून देण्याची विनंती केली. विठ्ठलाने संतश्रेष्ठ चोखोबांकडे ही कामगिरी सोपविली. तेव्हा चोखोबा देवास म्हणाले, देवा तुझ या नामामृतापुढे या स्वर्गस्थ अमृताची काय रे गोडी? परंतु विठ्ठलाच्या आग्रहामुळे

‘चोखियाची स्त्री चोखा दोघेजण |’

शुद्ध अमृत तेणे केले देखा ||

चोखियाच्या घरी शुद्ध होय अमृत |

एका जनार्दनी मात काय सांगू ॥

तेव्हा 'चोखा डोंगा परी | भाव नव्हे डोंगा ॥'

ही प्रचिती सर्वांना आली. अस्पृश्य जातीतील चोखोबांचा भाव किती श्रेष्ठ आहे आणि देवाचाही चोखोबांवरील विश्वास व प्रेम किती अलौकिक आहे हे एकनाथांनी दाखवून दिले. भागवत धर्म म्हणजे मानवता धर्म ही शिकवणच जणू नाथांनी या कथेतून दिली. सर्व कर्मे ईश्वरार्पण केल्याने सिद्धी प्राप्त होते. भक्तिप्रेमाने परमात्म्यास वश करता येते. अशावेळी धर्माधर्म किंवा विधिनिषेधाची बाधा होत नाही. सामाजिक नीती शिकविताना नाथांनी मानवतेचे खरे वृक्ष लावले. भूतदयावादी संत म्हणूनही नाथांची संबंध देशाला ओळख आहे. एकनाथांनी 'स्त्री' गौरव केला. आदर्श गृहस्थाश्रमासंदर्भात उपदेश केला. कौटुंबिक नात्यातील जिव्हाळा, प्रेम सांगून सदगुणांची जोपासना करण्याचा आग्रह धरला. त्यांनी केलेले एकूण समाजप्रबोधन हे तत्कालीन समाजमन घडवायला निश्चित उपयोगी पडले. त्यामुळेच संत एकनाथ हे खरे समाजसुधारक होत.

संत तुकाराम - समाज प्रबोधनाचे दीपस्तंभ :-

संत तुकारामांचे अभंगवाणीतील विचार हे एखाद्या दीपस्तंभासारखे मार्गदर्शक आहेत. कोणत्याही प्रकारच्या कर्मकांडात न गुंतता आपल्या दैनंदिन कामात ज्यांनी देव पाहिला ते तुकाराम आखिल संत महात्म्यात आपल्या विचार व कर्तृत्वाने उठून दिसतात.

'बुडती हे जन देखवे ना डोळा'

या विचारामुळे समाजाला त्यांच्या उद्दाराचा मार्ग दाखविला पाहिजे. बहुजनांच्या धर्मश्रद्धेला तत्त्वचिंतनाची आणि चित्त शुद्धीची जोड देऊन त्यांचा उद्धार केला पाहिजे या हेतूने संत तुकाराम आयुष्यभर कार्यरत राहिले.

'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती |

देह कष्टविती परोपगारे ॥'

हा समाजहिताचा मार्ग ते आयुष्यभर चालत राहिले. आपल्या कथा कीर्तनातून जनसामान्यांना जगण्याचा खरा मंत्र त्यांनी दिला. त्यांच्यातील धर्मभोळेपणा, अंधःश्रद्धा यावर कठोर प्रहार केले. ज्या काळात पुरोहित जनसामान्यांच्या अज्ञानी समजुतींना खतपाणी घालीत होते, त्यांचे शोषण करत होते, अशा पुरोहित वर्गावर तुकोबांनी शाब्दिक हल्ले केले. तीर्थयात्रा, व्रतवैकल्ये, अंगारे-धूपारे, नवस सायास अशा अज्ञानीपणावर वैचारिक हल्ले चढवून खऱ्या धर्माचा व जीवनमार्गाचा पुरस्कार केला.

तुकोबांच्या अभंगात केवळ अध्यात्माचा उपदेश नव्हे तर स्वतःच्या अनुभवातील परखड बोल होते.

'मुलाम्याचे नाणे | तुका म्हणे नव्हे सोने |'

'विती एवढेसे पोट | केवढा बोभाटा तयाचा |'

'सुख पाहता जवापाडे | दुःख पर्वता एवढे |'

'मोले घातले रडाया | नाही आसू आणि माया |'

'शुद्ध बीजापोटी | फळे रसाळ गोमटी |'

'दया क्षमा शांती | तेथे देवाची वसती |'

यासारख्या अभंगातील ओळी म्हणजे खऱ्या अर्थाने जीवनानुभवातील सार आहेत. तुकारामांची ही अभंगवाणी म्हणजे प्रबोधनाचे खरे आगर आहे. म्हणूनच त्यांची अभंगवाणी अवघ्या जगताने आपल्या हृदयात जपून ठेवली आहे. त्यांची अभंगवाणी घराघरांत पोहचली आहे. समाजप्रबोधन हा तुकोबांचा स्थायीभाव होता. म्हणूनच सामाजिक समतेच्या संदर्भात पुढे फुले, शाहू, आंबेडकर यांनी जी चळवळ उभी केली तिची बीजे तुकोबांच्या जीवन-विचारात आणि कार्यात आढळतात. या अर्थाने संत तुकाराम हे समाज प्रबोधनाचे दीपस्तंभ ठरतात.

समारोप :-

एकूणच महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक व सामाजिक इतिहासात संतांचे कार्य व विचार यांना अलौकिक स्वरूपाचे महत्त्व आहे. संतांनी सामान्यांच्या वेदना समजावून घेतल्या. आपल्या कथा, कीर्तन व साहित्यातून त्यांच्याशी सुसंवाद साधला. सर्व जातीतील लोकांना आपल्या हृदयाशी धरून प्रबोधित केले. त्यामुळे त्यांचे विचार समाजसुधारणेसाठी,

समाजाला बळकटी आणण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरले. सत्य, अहिंसा, दया, शांती या तत्वांचा जीवनात अंगिकार करण्यासाठी जनसामान्यांना उद्युक्त केले. यातून आध्यात्मिक व नैतिक उन्नती साधण्याचा प्रयत्न केला. समाज मनाची ही जडण-घडण करण्यास संतांचे हे विचार जेवढे अनमोल ठरले आहेत, तेवढेच ते विचार आजही मननीय व महत्त्वपूर्ण आहेत. जागतिक शांतता व सुव्यवस्थेसाठी या विचारांची खऱ्या अर्थाने आज गरज आहे. असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) ल. रा. नसिराबादकर, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
- २) गं. बा. सरदार, संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती
- ३) न्यायाचार्य श्री. नामदेव महाराज शास्त्री, ज्ञानेश्वरी विशेष चिंतन
- ४) ह. श्री. शेणोलीकर, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप
- ५) प्र. न. जोशी, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास